

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ЦІННІСНА СКЛАДОВА ДЕМОКРАТІЇ

Розбудова незалежної Україні ознаменувалось проголошенням і закріпленням в Конституції України принципу верховенства права. Закріпленням даного принципу в Основному Законі продемонструвало прагнення нашої держави будувати свою правову систему на основі принципів, що визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства. Верховенство права є однією з базових цінностей демократії. На думку О. Рудневої, принцип верховенства права належить до «мега-принципів», стандартів прав людини найвищого ціннісного рівня [14, с. 15]. У той же час, процес дотримання принципу верховенства права в Україні має певні складності, обумовлені історичним, політичним, соціально-економічним, культурним розвитком. Тому актуальності набуває дослідження верховенства права як ціннісної складової, без якої не можливий ефективний розвиток демократичного суспільства.

У вітчизняній науковій думці і практиці питання реалізації принципу верховенства права, гарантування прав і свобод громадян є предметом дослідження таких вчених як О. Гончаренко, С. Гусарев, О. Зайчук, М. Козюбра, Ю. Кравченко, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович, О. Руднева, М. Селіванов, Ю. Шемшученко та ін. Водночас малодослідженими залишаються питання ціннісних аспектів верховенства права та його ролі у розбудові демократії.

Метою статті є розгляд принципу верховенства права як ціннісної складової демократії.

Дослідження широкого спектру думок і підходів до розуміння сутності верховенства права дозволяє стверджувати, що ідея верховенства права є однією з базових у європейській правовій традиції і сягає своїм корінням у глибоку давнину. На думку вітчизняних дослідників, у понятті верховенства права переплітаються правові і політичні, культурні і етичні мотиви, внутрішньо-державні і міжнародні, національні і загальнолюдські аспекти, наукова істина, цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд [12, с. 41].

Водночас серед науковців існують різні підходи щодо визначення змісту верховенства права. Так, П. Рабінович трактує верховенство права як всезагальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей [13, с. 11]. У свою чергу, О. Руднева наголошує, що принцип верховенства права наповнюється реальним змістом лише у тому випадку, якщо право розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не як акт державної влади, тим більше її знаряддя, а як соціальний феномен, який має глибоке коріння в культурі світовій і національній, духовній історії народу, його традиціях, національній ментальності; як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм [12, с. 15-16].

Враховуючи різні підходи до визначення змісту верховенства права, можна сформулювати думку, що верховенство права — це специфічна соціальна реальність, яка являє собою симбіоз різних інтересів: політичних, економічних, соціальних, культурних тощо. У цьому контексті, стверджує О. Петришин, правова проблематика постає тісно пов'язаною із соціалізацією індивідів, особливостями менталітету та національної правової культури, становленням інститутів громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, участю громадян у правотворенні, зокрема виявленні потреби у правовому регулюванні суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості та змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, реалізації та ефективності законодавства [11, с. 76].

Не зважаючи на той факт, що специфіка становлення принципу верховенства у тій чи іншій державі залежить від особливостей національно-культурного розвитку, у тому числі і національної правової культури, утвердження цього принципу можливе за рахунок послідовного дотри-

мання цілого ряду умов. Їх детально аналізує М. Козюбра, стверджуючи, що принципом верховенства права охоплюється низка, дуже близьких за змістом підпринципів — вимог, які дають досить повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення феномену верховенства права у сучасному суспільстві. До таких вимог дослідник відносить: 1) повага до прав і свобод людини; 2) верховенство Конституції; 3) принцип поділу влади, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок влади — законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносини, які б унеможливили узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави, а тим більше в руках однієї особи; 4) законність; 5) обмеження дискреційних повноважень, тобто прийняття рішень державними органами і посадовими особами на власний розсуд; 6) принцип визначеності, що означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам; 7) принцип пропорційності регламентує співвідношення між поставленою метою та засобами і способами її досягнення; 8) принцип правової безпеки і захисту довіри; 9) незалежність суду і суддів [6, с. 30-63].

Серед представників вітчизняної правової школи принцип верховенства права часто співвідноситься з принципом верховенства закону. Такий стан речей зумовлений тим фактом, що верховенство права, по своїй сутті, означає, що в суспільстві панує право, яке держава має втілювати у правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема у закони, які за змістом мають бути проникнуті ідеями соціальної справедливості, свободи рівності. Таким чином, право являє собою зміст, у той час, коли закон виступає його формою, адже, як зазначає О. Петришин, «форма має бути змістовною, а зміст — сформований» [11, с. 76].

Співвідношення права (*ius*) і закону (*lex*) стало предметом розгляду ще стародавніх римських юристів, які вважали, що у випадку виникнення розбіжностей між цими явищами, закон потрібно приводити у відповідність з правом [15, с. 8]. Сучасне вітчизняне законодавство визнає необхідність існування закону, правового за своїм змістом та сутністю. Зокрема, ст. 8 Конституції України закріплює визнання та дію принципу верховенства права і роз'яснює його зміст наступним чином: а) як найвищу юридичну силу Конституції України, яка передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй; б) як пряму дію норм Основного Закону країни, що передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.

Таким чином, сучасне розуміння права передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення прав і свобод людини і громадянина — головною метою державної влади, яка реалізує свою компетенцію тільки в межах конституції та законів країни. Забезпечення прав і свобод громадян, на думку Ю. Кравченка, включає три елементи (напрямки державної діяльності): сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загально соціальних гарантій); охорону прав і свобод людини (шляхом впровадження заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод людини); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правового стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [8, с. 13].

Розробка проблематики прав і свобод людини знайшла своє відображення в творах І. Канта. У них дослідник послідовно відстоював свободу індивіда та рішуче критикував дуалістичність політики у її ставленні до моралі і права. Політика, як стверджував І. Кант, повинна бути підпорядкована моралі і праву, категоричним імперативам розуму про права і свободи особистості. «Дійсна політика, — підкреслював він, — не може робити кроки, не присягнувши попередньо моралі... Право людини повинно вважатися священним, яких зусиль це не коштувало б державній владі» [15, с. 185].

Проблема повноти і гарантованості прав людини набула в сучасному світі глобального значення. Як зазначає О. Гончаренко, світове співтовариство намагається виробити єдині правила соціальної і правової захищеності громадян, уніфікувати, прийняти єдині стандарти і процедури, які б сприяли визнанню гідності, яка притаманна всім членам людської сім'ї [1, с. 17].

Важливим кроком щодо поваги і захисту прав людини став вступ України до Ради Європи 9 листопада 1995 року, внаслідок чого Україна прийняла на себе цілу низку міжнародно-правових зобов'язань, внесених до висновку ПАРЕ № 190 (1995 р.). У цьому висновку було передбачено прийняття Україною нової Конституції, рамкових документів про правову політику щодо прав людини тощо, ратифікацію низки міжнародних договорів, укладених в рамках Ради Європи, зокрема Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод; Генеральну угоду про привілеї та імунітети Ради Європи, Європейські Конвенції про запобігання тортурам, нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню; про видачу правопорушників; про взаємодопомогу у кримінальних справах; про засуджених осіб; про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, Європейську хартію про місцеве самоврядування, Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, Європейську соціальну хартію.

Найкращі здобутки загальнолюдського юридичного досвіду конституційного забезпечення прав і свобод людини втілила Конституція України. Найвищою соціальною цінністю в Україні, зазначено в ній, визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. Системний аналіз засвідчив, що майже третину статей Конституції України безпосередньо присвячено питанню захисту прав і свобод людини і громадянина, що свідчить про гуманістичне спрямування Основного Закону.

Конституція України встановлює права людини і громадянина як завдання, до виконання якого мають прагнути суспільство, держава з тим, щоб кожна людина і кожний державний орган завжди намагалися шляхом освіти та роз'яснення сприяти поважанню прав людини і забезпеченню національних і міжнародних прогресивних заходів загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів інших держав, так і серед народів, що перебувають під юрисдикцією України [2, с. 15]. Конституційні права і свободи є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються іншими галузями права України.

Згідно прийнятої в міжнародних документах класифікації, права людини поділяються на громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні. Громадянські права — це визначені та гарантовані конституцією та законами пріоритетні можливості людини користуватися невідчужуваними благами особистого життя, юридична захищеність від будь-якого незаконного втручання. До громадянських прав людини відноситься: право приватної власності; невід'ємне право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу і особисту недоторканість; право на невтручання в особисте і сімейне життя; право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання; право на свободу думки і слова; право на свободу світогляду і віросповідання; право на охорону сім'ї, материнства, дитинства; комплекс прав, які передбачають ефективні заходи судового захисту кожній людині у випадку порушення її прав, право на вільне пересування та вільний вибір місця проживання тощо. Громадянські права людини охороняють її від втручання держави, а також від придушення цих прав державою.

Конституційні прагнення розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу неможливо реалізувати в Україні без утвердження політичних прав і свобод людини. До останніх відносять: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право громадян України проводити збори, мітинги, походи і демонстрації тощо. Нормативно-правове регулювання конституційних політичних прав свобод людини й громадянина здійснюється законами України.

Існування політичних прав і свобод людини ставить питання про їх гарантування, що виступає своєрідним зовнішнім методом обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності у всіх сферах життя людства [7, с. 167]. Під гарантіями прав і свобод людини, у даному контексті, розуміється система соціально-економічних, політичних, юридичних, моральних умов і засобів, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону і захист. У такому випадку методологія політичних гарантій прав і свобод особи повинна розглядатися передусім крізь призму політики держави, яка спрямована на створення умов для всебічного розвитку людини та на забезпечення її прав і свобод [16, с. 36].

Важливе місце в системі прав і свобод людини і громадянина займають культурні права і свободи. Зокрема, на цьому наголошує Президент України у своєму Щорічному Посланні до Верховної Ради України, стверджуючи, що забезпечення культурних прав громадян, збереження та розвиток культурної самобутності нації, формування конкурентоспроможності національної культури й участі України в міжкультурних обмінах у сучасному світі потребує інтенсифікації розвитку національного сектору культурної індустрії [9, с. 39]. Грунтовне визначення культурних прав та свобод дає С. Гусарев, стверджуючи, що це закріплені Конституцією України і Законами України вид і міра можливої поведінки суб'єктів права щодо отримання і користування духовними благами. На думку вченого, культурні права і свободи людини та громадянина включають можливості: отримати освіту; свободу користування вітчизняними і зарубіжними об'єктами культури; свободу художньої, технічної, літературної, наукової творчості, розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної праці [3, с. 153].

Важливою віхою щодо захисту прав і свобод людини стало створення в Україні інституту Омбудсмена — уповноваженого з прав людини. 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», сферою застосування якого є відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадянина між громадянами України незалежно від місця їхнього проживання, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України та органами державної влади і місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами [4].

Отже, принцип верховенства права є фундаментальною ціннісною основою правової демократичної держави. Розбудова правової держави є орієнтиром суспільно-політичного розвитку України, що прямо зазначено в ст. 1 Конституції України, де наша держава визнається як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова. Тільки формування правової держави, у якій панує принцип верховенства права та, відповідно, принципи Конституції і законів, забезпечить втілення в життя пріоритету прав людини в житті соціуму. Отже, змістовним елементом верховенства права і через нього дієвим інструментом регулювання суспільних відносин виступає вимога гарантування прав людини і основоположних свобод.

На сьогоднішній день в Україні гостро стоїть питання про реальне забезпечення проголошених засад прав і свобод людини і громадянина. Виступаючи на Міжнародній конференції «Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини у правовій системі України» (01.07.2011 р., м. Київ), Голова Верховного Суду України зазначив, що механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення [10, с. 64]. Фахівець підкреслив, що Україна є одним із лідерів за кількістю заяв, що надходять до Європейського суду. Це свідчить про необхідність системного вдосконалення вітчизняного законодавства, адміністративної та судової практики. Діюча на сьогодні система державних інститутів не спроможна належним чином захистити права та людини, тому актуальним залишається питання розробки державної концепції щодо напрямів реформування державних структур відповідальних за захист прав і свобод людини та громадянина.

Використана література:

1. *Гончаренко О.* Міжнародні нормативно-правові гарантії економічних прав людини і громадянина в Україні / О. Гончаренко // *Право України*. — 2006. — № 3. — С. 17-22.
2. *Гончаренко О.* Система конституційно-правових гарантій права користуватися об'єктами публічної власності / О. Гончаренко // *Право України*. — 2006. — № 8. — С. 15-17.
3. *Гусарев С. Д.* Теорія держави і права: [навч. посіб.] / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. — К.: Правова єдність, 2008. — 270 с.
4. *Закон України «Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg>.
5. *Кант И.* К вечному миру // *Трактаты о вечном мире* / И. Кант. — М.: Соцэкгиз, 1963. — 306 с.
6. *Козюбра М.* Верховенство права і Україна / М. Козюбра // *Право України*. — 2012. — № 1-2. — С. 30-63.
7. *Конституційне право України: [підручник]* / Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. — 544 с.

-
8. *Кравченко Ю. Ф.* Свобода як принцип демократичної правової держави: автореф. ... д-ра юрид. наук / Ю. Ф. Кравченко. — Х.: Національна академія України ім. Я. Мудрого, 2003. — 35 с.
 9. *Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.* — К., 2011. — 416 с.
 10. *Онопенко В.* Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення (виступ на Міжнародній конференції) / В. Онопенко // *Право України.* — 2011. — № 7. — С. 64-68.
 11. *Петришин О. В.* Верховенство права в системі правового регулювання / О. В. Петришин // *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки.* Зб. наук. праць. — К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. — С. 74-84.
 12. *Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики: у двох книгах / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]; [ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова)] / Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та адміністративному праві / [відп. ред. В. Б. Авер'янов].* — К.: Конус-Ю, 2008. — 314 с.
 13. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. — Х.: Право, 1997. — 56 с.
 14. *Руднева О.* Міжнародні стандарти прав людини та принцип верховенства права: до проблеми співвідношення правових явищ / О. Руднева // *Юридична Україна.* — 2012. — № 4 (112). — С. 15-19.
 15. *Селіванов В.* Нетотожність права і закону (Методологічний аспект) / В. Селіванов // *Право України.* — 2005. — № 5. — С. 7-11.
 16. *Слюсар К.* Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина / К. Слюсар // *Право України.* — 2006. — № 4. — С. 35-39.

Кабанець О. С. Верховенство права як ціннісна складова демократії.

У статті досліджується принцип верховенства права як ціннісної складової демократії. Аналізуються сучасні підходи до розуміння принципу верховенства права, визначається його зміст, цінність для ефективного забезпечення та захисту прав і свобод громадян.

Ключові слова: верховенство права, верховенство закону, права і свободи людини, гарантії прав і свобод.

Кабанец А. С. Верховенство права как ценностная составляющая демократии.

В статье исследуется принцип верховенства права как ценностной составной демократии. Анализируются современные подходы к пониманию принципа верховенства права, определяется его содержание, ценность для эффективного обеспечения и защиты прав и свободы граждан.

Ключевые слова: верховенство права, верховенство закона, права и свободы человека, гарантии прав и свободы.

Kabanets O. The Rule of Law as a Valuable Component of Democracy.

The development of independent Ukraine marked by the proclamation and assigned in the Constitution of Ukraine the rule of law. Fixing this principle in the Basic Law has demonstrated intention to build a legal system based on the principles recognized fundamental to any democratic society. The rule of law is one of the basic values of democracy.

Research a wide range of views and approaches to the understanding of the rule of law suggests that the idea of rule of law is one of the base in the European legal tradition and is rooted in ancient times. According to local researchers, the concept of rule of law are intertwined legal and political, cultural and ethical reasons, domestic and international, national and universal aspects of scientific truth, the values of good and justice, the achievement of legal theory and practical legal experience, legal ideas and common sense.

The establishment of the rule in a particular country depends on the characteristics of national-cultural development, including a national legal culture; the establishment of this principle is possible by consistent adherence to a variety of conditions.

Modern understanding of human rights implies recognizing the highest social value, and the rights and freedoms of citizens — the main aim of the government, which sells its jurisdiction only within the constitution and laws of the country. Ensuring the rights and freedoms include three elements (areas of state activity): the promotion of human rights and freedoms (through positive influence on the formation of the total social security), Protection of Rights and Freedoms (by implementing measures, including legal, to prevent, prevention of violations Rights and Freedoms), Human Rights and Freedoms (restoration of legal status, bringing offenders to legal liability).

Development issues of human rights were reflected in the works of Kant. They researcher consistently defended freedom of the individual and strongly criticized the policy in its duality relation to morality and law. Politics, as Kant

argued, should be subordinated to morality and law, the categorical imperative of reason on the rights and freedoms. «Genuine politics — he emphasized — can not take steps, not previously sworn morals ... The right person should be sacred, that effort is not cost to public authorities».

The problem of completeness and guarantees of human rights has become in today's world of global importance. The international community is trying to develop common rules for social and legal protection of citizens, unify, take common standards and procedures that facilitate the recognition of the dignity which is inherent to all members of the human family.

An important step to respect and protect human rights has become Ukraine's accession to the Council of Europe on 9 November 1995, resulting in Ukraine has assumed a number of international legal commitments made to the PACE report number 190 (1995). This conclusion was provided for Ukraine to adopt a new Constitution, the framework document on the legal policy on human rights, etc., the ratification of several international agreements concluded within the Council of Europe, in particular the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the General Agreement on Privileges and Immunities of the Council of Europe European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman and such, degrading treatment or punishment, extradition, on mutual assistance in criminal matters; of sentenced persons; on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime, the European Charter of Local governments, the European Charter for Regional or Minority Languages, the European Social Charter.

Thus, the rule of law is a fundamental valuation basis of the legal democratic state. Strengthening the rule of law is a landmark of social and political development of Ukraine. Formation of the rule of law, which dominates the rule of law and, accordingly, the principles of the Constitution and laws, ensure implementation of the priority of human rights in the life of society. Thus, meaningful element of the rule of law and through it an effective instrument for the regulation of public relations advocates claims to guarantee human rights and fundamental freedoms.

Key words: supremacy of right, supremacy of law, right and freedom of man, guarantee of rights and freedoms.